

SADA AASTAT TARTU RAHULEPINGUST (2.02.1920)

Tartu rahulepingut võib küll vaadelda lihtsalt kui Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahelist sõda lõpetavat lepet, ent – nagu sageli sedasorti dokumentidega – oli sellegi sõlmimiseni jõudmine olulisel määral mõjutatud rahvusvahelistest suhetest ning uute jõujoonte mahatõmbamisest Euroopas Esimese maailmasõja lõppedes. Teisalt jälle oli omakorda Tartu rahulepingul mõju naaberriikide poliitilisele ning diplomaatilisele olukorrale.

Ehkki Eesti Vabariik oli välja kuulutatud 24. veebruaril 1918. aastal, oli juba päev hiljem valdav osa Eestimaa kubermangu alast sakslaste poolt okupeeritud ja oli seda kuni sama aasta hilissügiseni, mil Saksa keisririik kokku varises. Eesti aladele see midagi head ei tähendanud, sest Venemaa enamlik valitsus tühistas 13. novembril ühepoolset Saksamaaga sõlmitud Bresti rahulepingu, valmistades ühtlasi ette pealetungi lääne suunas – ühelt poolt selleks, et taastada Vene impeeriumi sõjaeelsed piirid, teisalt aga eesmärgiga jõuda Saksamaale, et õhutada maailmarevolutsiooni puhkemist.¹

Punaarmee 22. novembril tehtud esimese katse Narva vallutada löid tagasi sakslased, kes püüdsid sellega tagada oma väeosade turvalise lahkumise Eestist, ent sealt edasi jäi kodumaa kaitsmine esialgu tõsiste raskustega loodava Eesti rahvaväe ülesandeks. Järgnevate nädalate jooksul liikus rinne nii kirdest kui kagust küll Kesk-Eesti suunas, kuid juba 19. jaanuari õhtuks olid punaväed soome vabatahtlike ning Inglise mereväe toel tagasi üle Narva jõe aetud ning veebruari esimestel päevadel sai vabaks ka Kagu-Eesti piir.²

Kuni kevadeni toimusid peamiselt kaitselahingud ning needki eskätt Lõunarindel. Mais aga alustasid Eesti rahvaväe üksused vastavalt varasemale kokkuleppele Vene valgete Põhjakorpusega ühist pealetungi Petrogradi suunal, kavatsusega kukutada enamlased. Pealetung osutus sedavõrd hõlpsaks – kiiresti jõuti nii Petrogradi-eelsete positsioonideni kui kagu poolt Irboska vallutamiseni –, et edust tiivustatuna otsustati punaväelastest vabastada ka Riia. Paraku olid Eesti rahvaväest ette jõudnud sakslased kindralmajor Rüdiger von der Goltzi juhtimisel, kelle eesmärk polnud mitte vaid enamlusi kukutada, vaid tulevikus liidus Venemaaga astuda ka Antandi vastu, kes parasjagu Pariisi rahukonverentsil Saksamaad kõigiti endale allutada püüdis.³

Eestlastes tekitasid ärevust aga hoopis Riias levima hakanud kuuldused von der Goltzi plaanist ühes peamiselt baltisakslastest koosneva Landeswehriga Eestis võim haarata. Kui von der Goltzil see plaan esialgu ka puudus, siis Läti piiridest tahtis ta eestlased kindlasti välja saada. See viis Eesti väejuhatusele alluva Läti 2. Võnnu polgu Landeswehriga vastasseisu ning peagi ka sõjaliste kokkupõrgeteni, kus Eesti ja Läti kaotasid kuu aega kestnud vaenutegevuses langenute või haavatutena üle 1100 mehe.⁴

¹ Ago Pajur. Vabadussõda. *Eesti Ajalugu VI*. Peatoim. S. Vahtre. Tartu: 2005, lk 28.

² *Eesti Vabadussõja ajalugu I*. Koost., toim. L. Vahtre. Tallinn: 2020, lk 273–310, 354.

³ Ago Pajur. Vabadussõda, lk 35–38.

⁴ *Eesti Vabadussõja ajalugu II*. Koost., toim. L. Vahtre. Tallinn: 2020, lk 88–93, 159, 162.

Nn Landeswehri sõja lõppedes Eesti väeosadele aga pikka hingetõmbe aega ei antud, kuna juuni keskel vastupealetungi alustanud Punaarmee lähenes taganeva Põhjakorpuse järel hoogsalt Eesti piiridele. Seetõttu tuli paigutada Eesti rahvaväe üksused Ingeri järvede ja Luuga jõe liini kaitsepositsioonidele, kus järgnevate nädalate jooksul suudeti suurtest kaotustest hoolimata Punaarmee rünnakud tagasi tõrjuda. Kui Narva taga olukord rahunes, tuli eestlastel hakata tõrjelahinguid pidama Pihkva ruumis. Ning vaatamata Eesti rahvaväe edukatele pealetungidele, otsustati taktikalistel kaalutlustel taanduda ning Pihkva rindelõik Vene valgete Loodearmee kaitsta jätta. Punaarmee aga peatas edasitungi Irboska kaitseliinil.⁵

Punavägede edasitungi raugemise põhjuseks sai asjaolu, et kuna enamlased olid septembriks sedavõrd suure surve alla sattunud, tegid nad Balti riikidele ettepaneku alustada rahuläbirääkimisi. Sel hetkel olid selleks võimelised küll ainult eestlased.⁶ Ehkki Eesti võimud olid põhimõtteliselt valmis läbirääkimistele asuma ning Suurbritannia oli valmis kinnitama eestlaste iseolemisõigust, siis Prantsusmaa teatas, et kui Eesti enamlastega rahu sõlmib, kehtestatakse Eestile majandusblokaad.⁷ Nimelt oli Antant asunud 1919. aasta suvel kavandama operatsiooni enamlaste vastu, mille läbiviimisel pidid Vene valgeid armeesid toetama ka Balti riikide väeüksused. Eesti väejuhid olid ühelt poolt sellega nõus – aidanuks see ju laiendada Eesti ja Venemaa vahelist puhvertsooni –, teisalt oli aga sõdurite seas võimust võtnud sõjaväsimus ning pealegi peeti Vene kodusõda võõraks probleemiks. Ja lõpuks oli oma roll ka majanduslikul kitsikusel ning Antandi riikide viivitusel Eesti Vabariiki *de jure* tunnustada.⁸

Vene valgete Loodearmee pealetung septembri lõpus algas küll edukalt, ent peagi sõjaõnn pöördus ning Vene kodusõja läänerinne hakkas taas Eesti kirdepiiri poole nihkuma. Kuna Eesti peljati, et pärast Petrogradi vallutamist pöördub Loodearmee Eesti vastu, otsustas Rahvaväe juhtkond võtta oma kontrolli alla Petrogradi-eelsed fordid, mille suurtükid ulataksid vajadusel ka Kroonlinnas paiknevat Balti sõjalaevastikku ohjeldama. Alles Loodearmee põgenemiseks osutuva taandumisega tõmbus Eesti rahvavägi 9. novembriks Ingeri järvede ja Luuga jonele. Punaarmee sidumisega olid rahvaväe üksused tegevuses ka Lõunarindel, kus jõuti paiguti välja Velikaja jõeni.⁹

Et Atandi loodetud plaanist, mille kohaselt alustavad Vene valgete Loode- ja Läänearmee samaaegselt uut pealetungi, asja ei saanud, oli tagajärjeks Loodearmee purustamine ning Punaarmee kiire lähenemine Eesti piiridele. Seetõttu tuli Eesti rahvaväe üksustel asuda detsembri alguseks Narva-eelsete positsioonide kaitsele.¹⁰

Kuigi septembris polnud katse Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel rahuläbirääkimisi alustada vilja kandnud, oli nii Eesti valitsus kui ka Asutav Kogu jätkuvalt huvitatud

⁵ Ago Pajur. Vabadussõda, lk 40–41.

⁶ Andres Kasekamp. *Balti riikide ajalugu*. Tallinn: 2011, lk 133.

⁷ Ago Pajur. Vabadussõda, lk 41.

⁸ *Ibid.*, lk 42.

⁹ *Eesti Vabadussõja ajalugu II*, lk 305, 307.

¹⁰ Ago Pajur. Vabadussõda, lk 42.

edasiste purustuste vältimiseks sõja lõpetamisest. Sama kuu lõpuks selgus, et Suurbritannia jätab läbirääkimiste üle otsustamise puhtalt Eesti (*resp.* Balti riikide) otsustada ning ka Prantsusmaa ei rakenda mingeid sanktsioone. Nii otsustasidki Tartus toimunud teisel Balti konverentsil osalenud riigid minna Venemaaga läbirääkimisi pidama ühiselt ning sõlmida Venemaaga multilateraalne rahuleping. Ent kui novembris toimus kolmas Balti konverents, selgus, et rahulepingu võimalikult kiirest allkirjastamisest on huvitatud vaid Eesti (Läti tahtis enne enamlased Latgale aladelt välja lüüa, Leedul aga puudus üldse rinne Punaarmee vastu). Seega võttis Jaan Tõnissoni valitsus 19. novembril vastu otsuse alustada Venemaaga separaatläbirääkimisi ning tegi Moskvale ka vastava ettepaneku. Eesti rahudelegatsiooni esimeheks nimetati Jaan Poska ning liikmeiks Ants Piip, Julius Seljamaa, Mait Püüman ning kindralmajor Jaan Soots.¹¹

Rahukonverents avati Tartus 5. detsembril ning tinglikult võiks selle jagada kaheks etapiks. Detsembri lõpuni väldanud esimese etapi peamiseks sihtideks oli sõjategevuse lõpetamine ning vaherahu sõlmimine, paralleelselt vaieldi tulevaste riigipiiride ja sõjaliste tagatiste üle. Kogu selle aja aga toimusid Narva rindel vihased lahingud, kus ühel pool oli Eesti rahvavägi ning teisel pool nii relvastuselt kui ka isikkoosseisult mitmekordse ülekaaluga Punaarmee. Pärast seda, kui punaväelased olid viimases hädas püüdnud Narvale läheneda ringiga Krivasoo ja Vääska poolt, katkestasid nad detsembri teises pooles mõneks ajaks pealetungi ning Eesti rahvaväel oli võimalus oma kaitseehitisi taastada ja uusi jõude rindele vedada. Aasta viimastel päevadel tegi Punaarmee veel viimased meeleheitlikud katsed Narva vallutada, ent kuna needki ei andnud tulemusi, pidid punased väeüksused rünnakud lõpetama.¹²

Mõistagi oli viimaste tuliste rünnakute eesmärk mõjutada läbirääkimiste käiku: sest kui näiteks vastastikusel tunnustamises jõuti üsna ruttu üksmeelele, siis piiriküsimused osutusid palju problemaatilisemaks ning just siin tahtiski Venemaa Eestit survestada. Esialgu olid mõlema poole territoriaalsed nõudmised liialdatud – Eesti esmase kava kohaselt pidanuks piir jooksa sügaval Vene territooriumil, hõlmates ingerlaste asualasid ning Setumaast itta jäävaid vene elanikkonnaga piirkondi; Venemaa nägemuse järgi pidanuks aga Venemaa koosseisu jääma nii Setumaa, Peipsi saared, Narva linn kui lõpuks ka Ida-Virumaa põlevkivimaardlad. Vähehaaval muutusid ettepanekud küll realistlikumaks, ent kokkuleppele siiski ei jõutud ning läbirääkimised katkesid mitu korda. Alles siis, kui sai selgeks, et Punaarmee ei suuda Eesti rahvaväe kaitsest läbi murda, muutus ka Venemaa leplikumaks ning 31. detsembri õhtul allkirjastati vaherahuleping (mille kohaselt hakkas vaherahu kehtima 3. jaanuaril kell 10.30) ning põhilised poliitilised kokkulepped, mis puudutasid Eesti iseseisvuse tunnustamist, riigipiiri ning julgeolekutagatist.¹³

Rahukõneluste teisel etapil, mis vältas jaanuari lõpuni, olid kõne all peamiselt majandusküsimused, millest keerukamateks osutusid Vene riigi varade jaotamine, Eestist Venemaale evakueeritud varade tagastamine ning edasised kahe riigi vahelised majandussidemed. Algul soostusid venelased ulatuslike majanduslike soodustustega,

¹¹*Ibid.*, lk 44.

¹²*Ibid.*, lk 44–46.

¹³*Ibid.*, lk 47.

ent pärast 16. jaanuarit, kui lääneriigid tühistasid Venemaa suhtes majandusblokaadi, sai otsa ka Moskva järeleandlikkus oma esimese rahuõlmijaga. Edasised kõnelused kestsid veel kaks nädalat, ent kuna need enam uusi tulemusi ei andnud, allkirjastati rahuleping 2. veebruaril kell 00:45.¹⁴

Mis oli rahulepingu tulem Eestile? Lepinguga lõppes esiteks sõjaseisukord ning teiseks tunnustas Venemaa Eesti iseseisvust ning loobus igaveseks kõigist õigustest, mis tal minevikus Eestile olid olnud. Ka lepinguga fikseeritud riigipiir oli toonastes oludes Eestile igati soodne – Narva jõgi ja Irboska kõrgendik moodustasid parima loodusliku kaitsejoone. Samuti oli rahvuslikus plaanis oluline, et Setumaa ja Narva linn kui eestlaste asualad Eesti vabariigiga liidetak. Sõjaliste tagatistena pidid mõlemad pooled laiali saatma oma territooriumil asuvad võõrväed (Vene Loodarmee Eestis ja Eesti kommunistlikud kütipolgud Venemaal) ning likvideerima organisatsioonid, mis pretendeerivad lepingupartneri territooriumi valitsemisele ning keelduma lepingupartneriga sõjaseisukorras olevatel riikidel kasutada oma territooriumi sõjavägede või -varustuse transpordiks. Kuna lepingu sätestati teineteise territooriumidel elavatele inimestele võimalus opteeruda vastaspoole kodakondsusesse ning nägi ette ka sõjavangide ja interneeritud tsiviilisikute vahetamise, saabus järgnevalt aastail Eestisse 40 000 eestlast.¹⁵

Oluliselt pälvisid tähelepanu ka majandusküsimused. Esiteks loobusid mõlemad pooled teineteiselt sõjakulude ja -kahjude hüvitamise nõudmisest. Lisaks loobus Venemaa Eesti territooriumil paiknevatest endistest Vene riigi varadest ja Eestilt võlg sisse nõudmast, samas aga kohustus Eestile maksuma 15 miljonit kuldrubla ja tagastama kõik Eestist väljaveetud valitsus-, teadus-, õppe- ja muude asutuste varad. Kõige lõpuks aga kehtestati vastastikused kaubandussuodustused ning töötati teineteisele ka edaspidi soodsaid majanduskokkuleppeid.¹⁶

Tartu rahuleping jõustus üllatavalt kiiresti – Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee ratifitseeris selle juba kaks päeva hiljem, Eesti Asutav Kogu aga 13. veebruaril 1920.¹⁷ Sellega oli 5000 eestlaste elu nõudnud Vabadussõda riikliku iseseisvuse nimel jõudnud loodetud tulemuseni – sõjategevus lõppenud, rahu sõlmitud ning pälvitud Nõukogude Venemaa tunnustus Eesti omariiklusele. Vahetult pärast lepingu sõlmimist valdas rahukõnelusi jälginud välismaalasi nõutus – siin-seal lehvivad küll sinimustvalgeid, aga ei mingeid rahvapidustusi ega isegi spontaanseid rõõmuväljendusi tänavatel. Muidugi ei tähendanud see, et poleks tuntud kergendust või heameelt – Anton Jürgenstein nimetas rahulepingu sõlmimist eestlaste kõige tähtsamaks sündmuseks tema 700-aastases ajaloo –, ent samas ärgitas kainusele laialt levinud kahtlus lepingu püsivuse osas, kuna enamlasti ei peetud usaldusväärseteks partneriteks.¹⁸ Ja nagu näitasid 1. detsembri 1924

¹⁴ Ago Pajur. Tartu rahukõneluste lõpp- ja järelevaatus (veebruär–märts 1920). Tuna 2020, nr 1, lk 22.

¹⁵ Rahuleping Eesti ja Venemaa vahel. – Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.957.10.74, l. 1(a)p, 2p, 2(a)p, 3p, 4p., 5p, 6p, 7p.

¹⁶ *Ibid.*, l. 8p, 9p, 10p.

¹⁷ Asutava Kogu protokoll nr. 106, 13. 02. 1920. – RA, ERA.15.2.105, l. 2.

¹⁸ Ago Pajur. Tartu rahukõneluste lõpp- ja järelevaatus, lk 24.

või veel enam 1939. ja 1940. aasta sündmused, ei olnud eestlaste ettevaatus lepingupartneri ülemäärases usaldamises liialdatud.

Ent milline oli Eesti ja ülejäänud Balti väikeriikide vabadussõdade ja iseseisvumise rahvusvaheline tähendus? Vabadussõja võitmine ei toonud automaatselt kaasa rahvusvahelist tunnustust, sest näiteks Antant, iseäranis aga USA, lootis endistviisi Vene valgete võitu ega tahtnud seetõttu Venemaa territoriaalset terviklikkust enneaegu ohtu seada. Seetõttu tunnustas Antant Eestit ja Lätit *de jure* alles 26. jaanuaril 1921. Ehkki Balti riikide teket on sageli peetud Antandi kingituseks, et enamliku Venemaa läänepiiril oleks n-ö puhvertsoon, ei olnud Pariisis rahuläbirääkimistel osalejatel tegelikult aimugi sellest, mis Balti riikides toimub, ega ka huvitunud sellest. Balti riikide iseseisvumisest olid huvitatud ainult eestlased, lätlased ja leedulased ise, nende sõjalisi konflikte Venemaaga peeti lihtsalt Venemaa kodusõja üheks kõrvaliseks tandriks.¹⁹ Peagi aga sai selgeks, et vähemalt esialgu Venemaa oma jõud enamlasi võimult tõrjuda ei suuda, ning nii eelistati ka pigem äsjatekkinud Balti rahvusriikide iseseisvust kui nende Nõukogude Venemaa osaks kuulutamist.

Aprill – mai 2020

Mihkel Truman

Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi doktorant

¹⁹ Andres Kasekamp. *Balti riikide ajalugu*, lk 134–135.